

Rozdział I. Obowiązek współdziałania wierzyciela z dłużnikiem przy wykonywaniu zobowiązania

§ 1. Wprowadzenie

W niniejszym rozdziale uwaga zostanie skupiona na przedstawieniu obowiązku wierzyciela współdziałania z dłużnikiem przy wykonywaniu zobowiązania. Będzie to wymagało w pierwszej kolejności analizy konstrukcji zobowiązania i ustalenia, jakiego rodzaju obowiązki w ogóle ciążą bądź mogą ciążać na wierzycielu. Na tym tle zostanie przedstawiony obowiązek wierzyciela współdziałania z dłużnikiem przy wykonywaniu zobowiązania, który będzie także określany jako obowiązek wierzycielskiego współdziałania przy wykonywaniu zobowiązania. W ramach zagadnień szczegółowych zostanie przede wszystkim przeprowadzona analiza samego pojęcia współdziałania i próba wytyczenia jego zakresu, co pozwoli wyodrębnić tę problematykę od zagadnień związanych z wykonywaniem innych obowiązków wierzycielskich. Ponadto uwaga zostanie poświęcona kryteriom kształtującym zakres wierzycielskiego obowiązku współdziałania, w tym także kwestii należytej staranności wierzyciela przy jego wykonywaniu. W końcowej części tego rozdziału zostaną zawarte rozważania dotyczące abstrakcyjnego wyodrębnienia konkretnych obowiązków mieszczących się w ramach ogólnego obowiązku wierzycielskiego współdziałania.

§ 2. Dwoista sytuacja wierzyciela w zobowiązaniu

Status wierzyciela w zobowiązaniu nie jest jednorodny. Wyznaczany jest on przede wszystkim przez uprawnienia, które mu przysługują, a wierzyciel to przede wszystkim strona uprawniona do żądania od dłużnika świadczenia i do otrzymania tego świadczenia. Ten element statusu wierzyciela jest pod-

stawowy i na nim skupia się uwaga ustawodawcy, a uprawnienia wierzyciela są ściśle skorelowane z obowiązkami dłużnika dotyczącymi spełnienia świadczenia czy szerzej – wykonania zobowiązania¹. Na wierzycielu ciąży także obowiązeki², które dotyczą zachowania wobec dłużnika. Nie chodzi tu jednak o te, które spoczywają na wierzycielu w stosunkach z umów wzajemnych (stosunkach wzajemnych), a które dotyczą świadczenia należnego drugiej stronie. One są bowiem typowymi obowiązkami dłużnika, spoczywającymi jednocześnie na wierzycielu ze względu na podwójny status wierzycielsko-dłużniczy stron tego rodzaju zobowiązań (wierzyciel w zakresie jednego świadczenia, dłużnik w odniesieniu do świadczenia wzajemnego). Obowiązki te określa się mianem obowiązków wierzycielskich³ i – jak podkreśla się w doktrynie – ich wyodrębnienie nie powinno „zacierać różnicy między wierzycielem i dłużnikiem czy – w zobowiązaniach wzajemnych – zróżnicowania pozycji tej samej strony w zależności od tego, czy występuje w charakterze dłużnika, czy wierzyciela z uwagi zresztą na dwa różne świadczenia”⁴. Czasami tak się jednak dzieje, i to w jakimś stopniu za sprawą samego ustawodawcy. Widoczne jest to choćby na gruncie art. 535 KC i przewidzianego tam obowiązku odbioru przez kupującego rzeczy sprzedanej, który jest kwalifikowany zarówno jako obowiązek wierzyciela, jak i jako obowiązek dłużnika⁵.

Źródło tych obowiązków wierzyciela jest zróżnicowane. Za najbardziej podstawowy, a przy tym mający kluczowe znaczenie dla dalszych rozważań, należy uznać art. 354 § 2 KC przewidujący ogólnie sformułowany obowiązek

¹ Ten aspekt sytuacji wierzyciela w zobowiązaniu jest dość szeroko opisywany w doktrynie – zob. choćby P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 161 i n.

² Zob. A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania wierzyciela z dłużnikiem, AUWr 1990, t. CLXXXVI, s. 154 i 157; P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 167–169, *tenże*, w: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, Warszawa 2019, art. 354, Nb 8–9; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 3A, Zobowiązania. Część ogólna, Warszawa 2017, s. 74; M. Gutowski, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 2, Warszawa 2022, art. 354, Nb 36–37; A. Olejniczak, w: A. Kidyba (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 3, Zobowiązania. Część ogólna, Warszawa 2014, art. 354, Nt 4; T. Wiśniewski, w: J. Gudowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 3, Zobowiązania. Część ogólna, Warszawa 2018, art. 354, Nt 12.

³ A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania, s. 156–157, który postuluje też posługiwanie się pojęciem powinności wierzyciela z uwagi na brak możliwości ich realizacji na drodze przymusowej (s. 157 i 165). Pojęcie obowiązku i powinności są przez tego autora używane zamiennie (np. s. 156).

⁴ Tamże, s. 154 i 157.

⁵ Zob. E. Habryn-Chojnacka, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 535, Nb 88 i podana tam literatura.

współdziałania wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania przez dłużnika. Przy czym zauważyć trzeba, a spostrzeżenie to uwidacznia złożoność postrzegania omawianej materii, że formułowane są wątpliwości dotyczące charakteru współdziałania, a mianowicie czy jest to rzeczywiście obowiązek, czy może raczej powinność albo uprawnienie⁶. Kwestia ta pojawi się jeszcze w dalszych rozważaniach, gdzie teza, że mamy tu do czynienia z obowiązkiem, zostanie wzmocniona. Na tym etapie za wystarczającą należy uznać wykładnię językową, a mianowicie że ustawodawca na gruncie art. 354 KC jednolicie, tj. w odniesieniu zarówno do dłużnika (§ 1), jak i wierzyciela (§ 2), mówi o „powinności” określonego zachowania, co powszechnie postrzegane jest jako synonim obowiązku⁷.

Obok ogólnie ujętego obowiązku współdziałania zawartego w art. 354 § 2 KC, ustawodawca przewiduje szereg regulacji, które mogą być zakwalifikowane jako jego uszczegółowienie. Dotyczą one przede wszystkim obowiązku przyjęcia świadczenia w odniesieniu do wszystkich zobowiązań lub pewnych ich rodzajów (art. 356 § 2, art. 450, art. 518 § 2 KC), a także na gruncie poszczególnych stosunków z umów nazwanych (art. 535⁸, 605, 613, 620, 643, 647 i 654 KC). Obok tego regulowane są także obowiązki dotyczące innych niż przyjęcie świadczenia zachowań wierzyciela, mieszczących się jednak ciągle w ramach współdziałania w wykonywaniu zobowiązania. Zachowania te polegać mogą w szczególności na: wydaniu pokwitowania (art. 462 KC), udzieleniu informacji (art. 760² § 2 KC⁹, w odniesieniu do umowy o roboty budowlane można go wywieść z ogólnego pojęcia „czynności związanych z przygotowaniem robót” zawartego w art. 647 KC), zachowaniu lojalności wobec drugiej strony (art. 760 KC)¹⁰, dostarczeniu materiałów do wykonania

⁶ A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania, s. 155–156.

⁷ Ponadto nikt nie interpretuje art. 354 § 1 KC jako wyrażającego jedynie jakąś „niewiązującą powinność” dłużnika co do wykonania zobowiązania.

⁸ W odniesieniu do obowiązku odbioru rzeczy sprzedanej odnotować jednak trzeba pogląd kwalifikujący obowiązek odbioru jako obowiązek dłużnika – zob. W.J. Katner, w: J. Rajski (red.), System Prawa Prywatnego, t. 7, Prawo zobowiązań – część szczegółowa, Warszawa 2018, s. 130–132; E. Habryn-Chojnacka, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 535, Nb 88 i podana tam literatura.

⁹ Ogólny obowiązek, tj. występujący na gruncie wszystkich zobowiązań, udzielania informacji przez wierzyciela wyprowadza się wprost z art. 354 § 2 KC i ogólnego obowiązku współdziałania. Tak np. W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 76.

¹⁰ Ogólny obowiązek, tj. występujący na gruncie wszystkich zobowiązań, zachowania lojalności przez wierzyciela wyprowadza się wprost z art. 354 § 2 KC i ogólnego obowiązku współdziałania. Tak np. F. Blachuta, w: Z. Resich i in. (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 2, Warszawa 1972, s. 849; M. Saffjan, w: K. Pietrzykowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, t. 1, Warszawa

nia dzieła (art. 633 KC), przekazaniu terenu budowy i dostarczeniu projektu (art. 647 KC)¹¹, zapłacie zaliczki na wydatki (art. 743 KC)¹².

Zaznaczyć jednak trzeba, że poza obowiązkami, które można odnosić do szeroko pojmowanego współdziałania wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania, wyodrębnić można także obowiązki wierzyciela o innym charakterze. Jako takie wskazuje się choćby obowiązek zwrotu przedmiotu świadczenia w przypadku świadczeń polegających na oddaniu wierzycielowi rzeczy lub sumy pieniężnej do używania przez pewien czas (art. 675, 705, 718 i 723 KC)¹³, czy obowiązek określonego postępowania przez wierzyciela z przedmiotem należnego mu świadczenia (art. 662 § 2, art. 666 § 1 i art. 709⁷ KC)¹⁴.

Takie obowiązki jak wyżej przedstawione mogą przy tym wynikać nie tylko z ustawy, ale też mogą być ustanawiane umownie.

§ 3. Przedstawienie wierzycielskiego obowiązku współdziałania – pojęcie i jego zakres

Biorąc pod uwagę występowanie wielu rodzajów obowiązków obciążających wierzyciela, znaczenia nabiera ich odróżnianie od siebie, a zwłaszcza wyodrębnianie wierzycielskiego obowiązku współdziałania, co – jak wstępnie zaznaczono – nie przedstawia się jednolicie. Za podstawę kwalifikacji obowiązku jako wierzycielskiego obowiązku współdziałania, a – co za tym idzie – za podstawę jego odróżnienia od obowiązków dłużnika oraz od obowiązków wierzyciela niebędących obowiązkiem współdziałania należy przyjmować jego związek ze świadczeniem drugiej strony. Jest to zbieżne z poglądem zaprezentowanym w doktrynie przez *A. Kleina*, który wskazuje na funkcjonalny związek ogólnie ujętego obowiązku współdziałania wierzyciela nie z jego długiem, ale z długiem drugiej strony¹⁵. Szerzej rzecz ujmując – chodzi o związek z inte-

2020, art. 354, Nb 15; *P. Machnikowski*, w: *E. Gniewek, P. Machnikowski* (red.), *Kodeks cywilny*, 2019, art. 354, Nb 8; *W. Borysiak*, w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 76.

¹¹ Zob. też wyr. SA w Katowicach z 24.9.2013 r., I ACa 549/13, *Legalis*.

¹² Zob. *P. Machnikowski*, w: *K. Osajda* (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 5, 2020, s. 168; *W. Borysiak*, w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 74.

¹³ Tak *P. Machnikowski*, w: *K. Osajda* (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 5, 2020, s. 168.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *A. Klein*, *Skutki prawne braku współdziałania*, s. 155–156 i 162; zob. też *P. Machnikowski*, w: *K. Osajda* (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 5, s. 168, który dodatkowo wskazuje szczegółowe funkcje poszczególnych obowiązków.

resem wierzyciela zaspokajany przez świadczenie drugiej strony¹⁶. Jego celem nie jest więc zaspokojenie głównego interesu drugiej strony, który zaspokajany jest przez otrzymanie przez nią świadczenia, ani też interesu ubocznego, ale umożliwienie dłużnikowi zaspokojenia interesu samego wierzyciela w otrzymaniu świadczenia¹⁷. Nie ulega przy tym wątpliwości, że w ten sposób zaspokajany jest także interes samego dłużnika w zwolnieniu się z zobowiązania przez jego wykonanie, nie on jednak ma decydujące znaczenie. W szczególności stronom zawierającym określoną umowę chodzi o zapewnienie wierzycielowi określonej korzyści, którą osiąga on w wyniku świadczenia dłużnika, a nie o umożliwienie dłużnikowi zwolnienia się z danego zobowiązania i jego interes z tym związany.

Zachowanie wierzyciela objęte omawianym obowiązkiem, tj. współdziałanie wierzyciela z dłużnikiem przy wykonywaniu zobowiązania, nie było przedmiotem jakichś szczególnych zabiegów definicyjnych. Wydaje się ono na tyle jasne, że w wielu przypadkach wystarczający jest wynik wykładni językowej opartej na regułach języka potocznego. Czasami podejmowane są próby przybliżania tego pojęcia. Za reprezentatywne, zarówno dla doktryny, jak i orzecznictwa, można przyjąć jego postrzeganie jako takiego zachowania się wierzyciela, bez którego spełnienie świadczenia przez dłużnika jest w ogóle niemożliwe lub nadmiernie utrudnione¹⁸. Czasami na tym tle ujawniają się jednak wątpliwości, choć nie zawsze łączone z kwestią zakresu tego pojęcia, a bardziej z rodzajami zobowiązań (świadczeń), w których współdziałanie występuje¹⁹. Należy się jednak zastanowić, czy właściwe jest podejście zawężające

¹⁶ Przy najmie najemca ma obowiązek używania rzeczy najętej w określony sposób (art. 666 § 1 KC), a także utrzymywania jej w odpowiednim stanie (art. 662 § 2 KC), co wpływa na stopień zaspokojenia jego interesu. Jednak sytuacja nie jest jednoznaczna, gdyż – jak wskazuje *P. Machnikowski* (w: *K. Osajda* (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 5, 2020, s. 168) – można to rozpatrywać z punktu widzenia interesu wynajmującego, w tym – aby otrzymać zwrot przedmiotu najmu w odpowiednim stanie.

¹⁷ Podkreśla to *K. Zagrobelny*, *Wierzycielska kara umowna*, w: *A. Dańko-Roesler i in.* (red.), *Ius est ars boni et aequi*. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Frąckowiakowi, Warszawa 2018, s. 1338.

¹⁸ *A. Klein*, *Skutki prawne braku współdziałania*, s. 155; *J. Dąbrowa*, w: *Z. Radwański* (red.), *System Prawa Cywilnego*, t. 3, cz. 1, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, Ossolineum 1981, s. 725; *W. Borysiak*, w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 75. W orzecznictwie zob. wyr. SN: z 25.11.1998 r., II CKN 60/98, *Legalis*; z 25.2.2010 r., V CSK 297/09, *Legalis*; z 25.2.2015 r., IV CSK 297/14, *Legalis*; wyr. SA w Katowicach z 15.11.2019 r., I ACa 22/19, *Legalis*.

¹⁹ Zob. np. trafne spostrzeżenie *W. Borysiaka* (w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 74) co do nadmiernie zawężającej wykładni przedstawionej w uzasadnieniu wyr. z 6.2.2013 r., V CSK 162/12, *Legalis*, w którym SN opowiedział się za poglądem, że obowiązek współdziałania

polegające na ujęciu tu tylko czynności niektórych, tj. tych, bez których świadczenie dłużnika będzie niemożliwe albo wprawdzie możliwe, ale rodzące dla niego nadmierne trudności. Czy więc pozostałe czynności tylko ułatwiające dłużnikowi świadczenie albo tylko pomocne powinny być traktowane jako współdziałanie? Na zawężające podejście może wskazywać art. 486 § 2 KC, który mówi o odmowie przez wierzyciela czynności, bez której świadczenie nie może być spełnione. Na tej podstawie uzasadnione wydaje się więc wyodrębnianie i uwzględnienie tu czynności koniecznych (niezbędnych) do spełnienia świadczenia. W mojej ocenie ten argument nie może być jednak przesądzający. Wspomniana regulacja wprowadza definicję zwłoki wierzyciela, a ta nie musi się przekładać na pojęcie czy zakres współdziałania i przesądzać, że zakres współdziałania jest tożsamy. Za szerokim rozumieniem (zakresem) współdziałania przemawia nie tylko ogólne brzmienie art. 354 § 2 KC, ale także to, że gdyby zakresem współdziałania objąć tylko czynności niezbędne (konieczne) dla spełnienia świadczenia przez dłużnika, pozostałe czynności (niekonieczne dla spełnienia świadczenia, ale jedynie ułatwiające czy pomocne), które nie mają takiego charakteru, wymagałyby odrębnej kwalifikacji, pomimo że wykazują związek ze świadczeniem drugiej strony. Trudno byłoby znaleźć uzasadnienie dla odmiennego ich określania i traktowania. Kryterium konieczności nie wydaje się tu znaczące. Takie podejście można odnaleźć także w orzecznictwie²⁰.

Ponieważ czasami obowiązek ten określa się jako obowiązek wykonywania zobowiązania spoczywający także na wierzycielu²¹, trzeba dostrzec pewne ryzyko związane z używaniem tego określenia, które może prowadzić do zatarcia różnic w rolach stron przy wykonywaniu zobowiązania. Może to mieć istotne znaczenie w rozważaniach dotyczących umownego kształtowania zakresu tego obowiązku, sugerując równorzędność ról obu stron w tym zakresie. Istotne jest jednak podkreślenie, że wierzyciel jedynie współdziała z głównym wykonawcą zobowiązania, jakim jest dłużnik, pełniąc rolę drugorzędną, pomocniczą wobec niego, nawet jeśli bez tych zachowań wierzyciela wykonanie zobowiązania stanie się niemożliwe czy poważnie utrudnione. Trafnie wska-

ciążą na wierzycielu w takim tylko zobowiązaniu, którego dłużnik nie byłby w stanie wykonać lub miałby istotne trudności w wykonaniu go bez współdziałania wierzyciela.

²⁰ Zob. np. wyr. SN z 25.2.2015 r., IV CSK 297/14, Legalis, w którym wskazuje się doniosłość nie tylko zachowania wierzyciela, które umożliwia wykonanie zobowiązania przez dłużnika, ale także takie, które przynajmniej to ułatwia.

²¹ Zob. np. W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 74. W orzecznictwie zob. wyr. SA w Katowicach z 15.11.2019 r., I ACa 22/19, Legalis.

zuje się, że współdziałanie dotyczy nie tylko spełniania świadczenia (wykonywania obowiązków dotyczących świadczenia), ale wykonywania wszelkich obowiązków dłużnika²². W doktrynie podnosi się także, że „nie można traktować tego rodzaju zachowania wierzyciela jako przedmiotu świadczenia z jego strony. Wierzyciel nie jest w tej sytuacji dłużnikiem, ma tylko podjąć działanie umożliwiające drugiej stronie jako dłużnikowi spełnienie obciążającego go świadczenia”²³. Rozróżnienie to ma szczególne znaczenie przy zobowiązaniach wzajemnych, gdzie na stronie – obok obowiązków wierzycielskich – ciążyą także obowiązki dłużnika²⁴, co utrudnia ocenę. Przykładowo widoczne jest to na gruncie art. 535 KC, gdzie odbiór rzeczy sprzedanej postrzegany bywa błędnie jako świadczenie kupującego²⁵. Problem ten dostrzeżono także w związku z zastrzeganiem kary umownej, która – zgodnie z art. 483 KC – jest konsekwencją spotykającą dłużnika za określone naruszenie zobowiązania, a zastrzegana jest często także za naruszenia obowiązków wierzycielskich²⁶. Zagadnienie to jest jednak bardziej złożone, a wspomnieć trzeba jeszcze choćby o kwestii, która pojawiła się w orzecznictwie (i została rozstrzygnięta negatywnie)²⁷ oraz doktrynie²⁸, dotyczącej rozpatrywania jako wierzycielskiego współdziałania zapłaty wynagrodzenia należnego drugiej stronie zobowiązania wzajemnego. Wprawdzie można postrzegać zobowiązanie i jego wykonywanie szerzej, jako rodzaj współdziałania stron w dążeniu do osiągnięcia określonych celów (a w rezultacie każde zachowanie stron, które do tego prowadzi,

²² A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania, s. 155–156; P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 167; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 74; wyr. SA w Warszawie z 26.5.2015 r., VI ACa 1321/14, OSA 2016, Nr 6, poz. 20.

²³ A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania, s. 155.

²⁴ Zob. wyr. SA w Katowicach z 24.9.2013 r., I ACa 549/13, Legalis, w którym wskazano, że współdziałaniem wierzyciela nie jest zapewnienie przez inwestora wypłaty wynagrodzenia wykonawcy robót budowlanych. Odnośnie do problemów z kwalifikacją poszczególnych obowiązków jako dłużniczych bądź wierzycielskich zob. E. Habryn-Chojnacka, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 535, Nb 88 i podana tam literatura.

²⁵ Tak np. W.J. Katner, w: J. Rajska (red.), System Prawa Prywatnego, t. 7, 2018, s. 130–132; szerzej zob. E. Habryn-Chojnacka, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 535, Nb 88 i podana tam literatura.

²⁶ Zob. K. Zagrobelny, O wierzycielskiej karze umownej, s. 1336–1338. Autor wskazuje poglądy przewidujące zastrzeżenie kary umownej w umowie o roboty budowlane na wypadek, gdy inwestor dopuszcza się zwłoki z wydaniem terenu budowy bądź dokumentacji projektowej. Powołuje także wyr. SN z 6.5.2004 r., II CK 261/03, niepubl., gdzie chodziło o miarkowanie kary umownej zastrzeżonej na wypadek zwłoki w przekazaniu przez inwestora terenu budowy.

²⁷ Wyr. SA w Katowicach z 24.9.2013 r., I ACa 549/13, Legalis.

²⁸ M. Gutowski, w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 354, Nb 39.

można by rozpatrywać jako współdziałanie), wówczas jednak mielibyśmy do czynienia ze współdziałaniem w innym, a przy tym szerszym znaczeniu niż to analizowane w tym opracowaniu. Podchodząc do współdziałania w sposób tradycyjny (węższy), dostrzec jednak trzeba, że wskazana kwestia (wykonywanie obowiązków przez dłużnika) może mieć wpływ na zachowanie drugiej strony i wykonywanie przez nią swoich obowiązków, a jeżeli dłużnik nie spełnia swego świadczenia, to może w ten sposób wpłynąć na świadczenie drugiej strony. Przy zobowiązaniach wzajemnych takie powiązanie może się pojawić, zwłaszcza gdy ktoś z otrzymywanego wcześniej świadczenia pieniężnego zamierza sfinansować wykonanie swojego świadczenia niepieniężnego. Za pozytywnym kierunkiem odpowiedzi w takiej sytuacji przemawiać może kwalifikacja zaliczki w umowie o dzieło (art. 643 KC)²⁹, jako elementu współdziałania, a także wypowiedzi dotyczące wynagrodzenia przy umowie o roboty budowlane³⁰. Jednak przypadki te należy kwalifikować jako wyjątkowe, a co do zasady, tj. w odniesieniu do wszystkich zobowiązań na gruncie regulacji kodeksowej, jako bardziej uzasadniony wydaje się wniosek negatywny wyłączający zapłatę wynagrodzenia przez stronę z zakresu wierzycielskiego współdziałania przy wykonywaniu zobowiązania przez drugą stronę. Uzasadnione jest natomiast pytanie, czy można umownie zakwalifikować zapłatę wynagrodzenia jako współdziałanie. Jest to jednak już inne zagadnienie, a mianowicie umownego kształtowania odpowiedzialności wierzyciela, co będzie przedmiotem odrębnej analizy, z uwzględnieniem właściwości (natury) zobowiązania, a zwłaszcza ról w zobowiązaniu.

Mając na uwadze powyższe, można stwierdzić, że współdziałanie wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania to takie zachowanie wierzyciela w wykonaniu ciężącego na nim obowiązku, pozostające w związku funkcjonalnym ze świadczeniem dłużnika, które umożliwia bądź ułatwia dłużnikowi spełnienie świadczenia lub wykonanie innych ciężących na nim obowiązków.

Pomimo uchwycenia pojęcia współdziałania należy dostrzec, że niektóre sytuacje mogą być trudne do jednoznacznego zakwalifikowania i rozstrzygnięcia, czy mieszczą się one w zakresie tego pojęcia. Jako przykład wskazać można problem współdziałania prowadzącego do dostosowania treści zobowiązania

²⁹ Zob. P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 168; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 74.

³⁰ J. Łagowska, Odpowiedzialność zamawiającego będącego podmiotem publicznym za niewykonanie obowiązku współdziałania z wykonawcą przy wykonywaniu zobowiązania wynikającego z umowy o roboty budowlane, Biuletyn Konsultant 2015, Nr 40, s. 14.

do zmienionych warunków zewnętrznych. W orzecznictwie³¹, a w ślad za nim także w doktrynie³², ta kwestia została dostrzeżona i oceniona negatywnie. Podstawą takiego podejścia było zaś ogólne stwierdzenie, że współdziałanie dotyczy jedynie wykonywania zobowiązania zgodnie z jego treścią. Opiera się więc ono na spostrzeżeniu, że sfera wykonywania i sfera zmiany treści zobowiązania to dwie różne i odseparowane od siebie sfery, a strona dostrzegająca potrzebę zmiany treści zobowiązania może (i musi) skorzystać z instrumentów prawnych (wymagających aktywności jednej bądź obu stron) służących osiągnięciu tego celu. Można dodać, że zgodnie z tym stanowiskiem, zanim nie dojdzie do tej zmiany – czy to przymusowo, czy dobrowolnie – wierzyciel w zasadzie nie musi godzić się na zmiany, jeżeli nie zobowiązał się do ich dokonania. Sytuacja kryzysowa panująca w obrocie w początkowych latach tej dekady, zwłaszcza w zakresie inwestycji budowlanych, a przejawiająca się w nagłym wzroście cen towarów (np. materiałów budowlanych) i trudności z ich dostępnością, skłania do ponownego przemyślenia tego problemu i weryfikacji prawidłowości przedstawionego poglądu, a być może do bardziej elastycznego spojrzenia na instytucję współdziałania i dostrzeżenia punktów stycznych obu sfer. W obliczu szczególnych sytuacji oczekiwanie, że druga strona podejmie działania, żeby ułatwić dłużnikowi wykonanie zobowiązania, wydaje się ogólnie usprawiedliwione w świetle właściwości (natury) zobowiązania, charakteru i celu współdziałania, a także zasad współżycia społecznego. Celem współdziałania jest umożliwienie bądź ułatwienie wykonania zobowiązania, a bardziej konkretnie – osiągnięcie celu zobowiązania i realizacja interesu stron, który legł u podstaw powstania danego zobowiązania. Okoliczności zawarcia umowy i wykonywania zobowiązania mają znaczenie, bo można zakładać, że zobowiązanie będzie wykonywane w określonych, normalnych warunkach, choć nie znaczy, że stałych. Pewne zmiany są normalne, a niektóre przewidywalne. Zatem strony – a zwłaszcza dłużnik – mogą i powinny je uwzględniać w trakcie trwania zobowiązania. Nie budzi przy tym wątpliwości, że mogą się pojawiać także zmiany nadzwyczajne, a przewidzenie ich skutków, nawet obecnie, może być niewykonalne. Uzasadnione staje się pytanie, czy mają one obciążać tylko dłużnika i szerzej – czy wykonanie zobowiązania jest „problemem”

³¹ Zob. wyr. SA w Warszawie z 13.5.1997 r., I ACa 219/97, Legalis, w którym wyłączono możliwość objęcia współdziałaniem renegocjowania wysokości ceny, a także wyr. SN z 25.11.1998 r., II CKN 60/98, Legalis, w którym przyjęto, że współdziałanie nie obejmuje obowiązku umorzenia odsetek za opóźnienie w zapłacie opłaty z tytułu użytkowania wieczystego. Zob. też wyr. SA w Warszawie z 15.3.2013 r., VI ACa 1337/12, Legalis.

³² W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 78.

jedynie dłużnika. Jeżeli dostrzegamy, mając choćby na uwadze regulację zawartą w art. 354 § 2 KC, że tak nie jest, to uzasadniona staje się wątpliwość, czy w takim przypadku wierzyciel nie powinien jednak zareagować na zgłoszoną przez dłużnika potrzebę modyfikacji zobowiązania zmierzającego do doprowadzenia go do stanu wyjściowego, a przynajmniej do wyeliminowania sytuacji skrajnej, gdy całość niekorzystnych skutków zmiany okoliczności skupiłaby się na dłużniku. Skoro już przy powstawaniu zobowiązania ma miejsce wazenie interesów obu stron i odpowiedni rozkład ryzyk, to czy zmieniona nadzwyczajnie sytuacja nie powinna uzasadniać wierzycielskiego współdziałania zmierzającego do tego, żeby wyeliminować skutki zaburzenia spowodowanego zmianą okoliczności. Pozytywna odpowiedź wydaje się uzasadniona, a istnienie art. 357¹ czy art. 358¹ § 3 KC, przyznających uprawnienie do żądania przed sądem odpowiedniej modyfikacji zobowiązania ze względu na zmianę okoliczności, nie musi przemawiać przeciwko temu stanowisku, gdyż znajdują one zastosowanie dopiero wtedy, gdy strony nie dokonałyby takich zmian zgodnie. W powyższej sytuacji można więc dostrzec płaszczyznę i uzasadnienie współdziałania stron, a także ich związek z wykonywaniem zobowiązania. Zasadna jest jednak ciągle wątpliwość, czy jest to sfera wykonywania zobowiązania i czy rozpatrujemy tutaj rzeczywiście współdziałanie w tej właśnie sferze. Jest to raczej inny zakres współdziałania stron zobowiązania związanego z kształtowaniem jego treści, tak aby możliwa stała się realizacja interesów stron z momentu powstania zobowiązania, ale z uwzględnieniem zmienionych okoliczności. Wydaje się, że kwestia może jednak wyglądać odmiennie w przypadku, gdy same strony w umowie przewidziały, że w przypadku określonej zmiany okoliczności i dezaktualizacji postanowień dotyczących terminu czy sposobu spełnienia świadczenia przez dłużnika, kosztów spełnienia świadczenia czy rozmiaru świadczeń, poczynią stosowne uzgodnienia. Strony mogą oczywiście przewidzieć rozwiązania, które automatycznie ukształtują postanowienia stosownie do zmienionych warunków (wskazanie podstaw i konkretnych parametrów zmiany), co wyeliminuje konieczność czynienia dodatkowych ustaleń. Mogą też przewidzieć sposób uzupełnienia braku ustaleń w sytuacji, gdy strony przewidziały obowiązek negocjowania zmian, a do nich nie doszło, albo gdy nie przyniosły one pozytywnego rezultatu. W przypadku jednak, gdy w umowie przewidziano jedynie, że przy zmianie okoliczności strony zobowiązują się podjąć rozmowy w celu odpowiedniego zmodyfikowania zobowiązania i dopasowania go do zmienionych warunków, a nie przewidziano podstaw czy choćby kryteriów ich dokonania, wydaje się zachodzić podstawa do przyjmowania płaszczyzny do współdziałania przy wykonywaniu zobowią-

zania w tym zakresie. Pogląd, że współdziałanie może dotyczyć nie tylko spełnienia świadczenia, jest w doktrynie i orzecznictwie powszechnie przyjmowany³³. Wątpliwość, jaka pozostaje w tym przypadku, dotyczy natomiast statusu wierzyciela, a w szczególności tego, czy w tej sytuacji nadal utrzymuje on swój wierzycielski status i czy nie powinien być traktowany jako dłużnik.

Inna wątpliwość dotyczy zakwalifikowania jako wierzycielskiego współdziałania przy wykonywaniu zobowiązania czynności wydania pokwitowania spełnienia świadczenia. Problem ten został dostrzeżony w piśmiennictwie, gdzie rozważano, czy brak wydania pokwitowania przez wierzyciela stanowi jego zwłokę w rozumieniu art. 486 § 2 KC, i gdzie odnotować należy rozbieżność ocen³⁴. Dla potrzeb niniejszych rozważań powyższy problem należałoby doprecyzować o to, czy wydanie pokwitowania przez wierzyciela jest w ogóle czynnością z zakresu współdziałania przy wykonywaniu zobowiązania. Związek z wykonywaniem zobowiązania przez dłużnika w tym przypadku wprawdzie występuje, ale w omawianym zachowaniu wierzyciela nie chodzi o umożliwienie lub ułatwienie świadczenia przez dłużnika. Chodzi raczej o związek o innej naturze. Pokwitowanie jest bowiem czynnością o innym charakterze – jest czynnością następczą wobec świadczenia i pełni przede wszystkim funkcje dowodowe, tj. ma potwierdzać spełnienie świadczenia. Z natury swej ma być spełnione po jego spełnieniu przez dłużnika. Nie zmienia tej oceny art. 463 KC przyznający dłużnikowi uprawnienie do powstrzymania się ze świadczeniem w przypadku, gdy wierzyciel jednak odmawia pokwitowania, wydanie pokwitowania jest tu bowiem czynnością służącą „odblokowaniu świadczenia” i wygaszeniu uprawnienia dłużnika do powstrzymania się ze świadczeniem, a nie elementem, bez którego świadczenie – ze względu na swój charakter – nie może być spełnione albo może być spełnione z większymi trudnościami po stronie dłużnika. Potwierdzeniem tego wniosku jest istnienie art. 463 KC, wprowadzającego odrębną konsekwencję za naruszenie obowiązku wydania pokwitowania. Można przyjąć, że gdyby ustawodawca traktował wydanie po-

³³ A. Klein, Skutki prawne braku współdziałania, s. 155–156; P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 167; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 74; wyr. SA w Warszawie z 26.5.2015 r., VI ACa 1321/14, OSA 2016, Nr 6, poz. 20.

³⁴ Za przyjęciem zwłoki wierzyciela w tym przypadku opowiadają się K. Zagrobelny, w: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), Kodeks cywilny, 2019, art. 463, Nb 5, a także P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 168, zaś odmiennie – F. Zoll, w: A. Olejniczak (red.), System Prawa Prywatnego, t. 6, Prawo zobowiązań – część ogólna, Warszawa 2018, s. 1087–1088.

kwitowania jako element współdziałania wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania przez dłużnika, a także jako przypadek zwłoki wierzyciela, to nie dostrzegąby potrzeby odrębnego regulowania konsekwencji związanych z naruszeniem obowiązku w tym zakresie, zwłaszcza że konsekwencje przewidziane w art. 463 KC częściowo pokrywają się z konsekwencjami z art. 486 § 1 KC.

Obowiązek współdziałania wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania występuje w zasadzie w każdym zobowiązaniu³⁵, choć nie we wszystkich w takim samym zakresie. Sytuacja może być poważnie zróżnicowana. W niektórych zobowiązaniach udział wierzyciela przy ich wykonywaniu przez dłużnika może być istotny i obejmować różne zachowania, także pozytywne (np. w zobowiązaniu wynikającym z umowy sprzedaży, umowy o roboty budowlane, umowy zlecenia czy z umów o świadczenie niektórych usług). W innych zaś może on być mniej znaczący (np. w zobowiązaniu banku z umowy rachunku bankowego) i ograniczać się do najprostszego zaniechania czynności mogących przeszkadzać dłużnikowi w wykonywaniu zobowiązania. Może on być mało dostrzegalny do tego stopnia, że można spotkać pogląd, że w niektórych stosunkach zobowiązaniowych on nie występuje³⁶. Wskazuje się także, że przy pewnych rodzajach świadczeń współdziałanie w ogóle nie jest konieczne, jak np. przy zaniechaniu³⁷. Trzeba jednak zauważyć, że odpowiedź na pytanie o współdziałanie wierzyciela w różnych rodzajach zobowiązań zależy w dużej mierze od postrzegania samego współdziałania, a zwłaszcza od tego, jakie czynności nim są obejmowane i jakie szczegółowe obowiązki jesteśmy skłonni dostrzegać w ogólnym obowiązku współdziałania, o czym w dalszej części rozważań.

Obowiązek współdziałania jest możliwy do skonkretyzowania dopiero na gruncie konkretnego zobowiązania, przy uwzględnieniu wskazanych w art. 354 § 1 KC kryteriów, tj. treści zobowiązania, celu społeczno-gospodarczego, zasad współżycia społecznego oraz ustalonych zwyczajów³⁸. Można jednak poczynić kilka spostrzeżeń o charakterze bardziej ogólnym i abstrakcyjnym, przy czym część z nich znajdzie się w dalszej części rozważań.

Współdziałanie wierzyciela może przyjmować różne postacie zachowań. Przede wszystkim może polegać ono na zachowaniu biernym (nieprzeszka-

³⁵ G. Tracz, Pojęcie wykonania i niewykonania zobowiązania w polskim prawie cywilnym, KPP 2009, Nr 1, s. 181; P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 168; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 74.

³⁶ Wyr. SN z 6.2.2013 r., V CSK 162/12, Legalis.

³⁷ M. Gawrysiak, Wina jako przesłanka zwłoki wierzyciela, RPEiS 1979, Nr 1, s. 44.

³⁸ P. Machnikowski, w: K. Osajda (red.), System Prawa Prywatnego, t. 5, 2020, s. 167.

dzaniu dłużnikowi w wykonywaniu jego obowiązków), ale także na zachowaniu czynnym³⁹. W doktrynie z kwestią tą związane są jednak rozbieżne oceny. Mianowicie, o ile obowiązek zachowania negatywnego przewiduje się w każdym przypadku, o tyle współdziałanie polegające na zachowaniu pozytywnym (aktywnym) dostrzega się raczej wtedy, gdy wynika to wyraźnie z przepisu, z właściwości świadczenia bądź z umowy⁴⁰. Podobne stanowisko widoczne jest także w orzecznictwie⁴¹. Wobec ogólnego ujęcia współdziałania i braku wyraźnego wyłączenia bądź ograniczenia dotyczącego zachowania pozytywnego trudno jednak uznać stanowisko zawężające za uzasadnione.

Współdziałanie może mieć charakter czynności faktycznych jak i prawnych⁴². Do tych pierwszych przykładowo zaliczyć można udzielenie informacji, udostępnienie miejsca, w którym spełniane ma być świadczenie, udostępnienie określonych dokumentów czy stawienie się wierzyciela w określonym miejscu i czasie. Natomiast w grupie tych drugich wskazać można przyjęcie świadczenia⁴³ czy złożenie oświadczenia woli prowadzącego do zawarcia przyrzeczonej umowy w przypadku jednostronnie zobowiązującej umowy przed-

³⁹ Tamże, s. 168. Zob. w odniesieniu do współdziałania pacjenta wyr. SA w Katowicach z 15.11.2019 r., I ACa 22/19, Legalis, w uzasadnieniu którego wskazuje się, że „obowiązek współdziałania może oznaczać zarówno powstrzymywanie się przez pacjenta od zachowań, które mogłyby utrudniać podmiotowi udzielającemu świadczeń medycznych wykonanie zobowiązania (obowiązek nieprzeszkadzania) jak i obejmować element czynny, w ramach którego pacjent winien stosować się do zaleceń lekarskich i zaordynowanej terapii, brać zapisane leki, stawiać się w terminach na ustalone badania, konsultacje i zabiegi”.

⁴⁰ Zob. szerzej W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 75 oraz podane tam literatura i orzecznictwo; A. Olejniczak, w: A. Kidyba (red.), Kodeks cywilny, t. 3, Zobowiązania. Część ogólna, 2014, art. 354, Nt 4; T. Wiśniewski, w: J. Gudowski (red.), Kodeks cywilny, t. 3, 2018, art. 354, Nt 12.

⁴¹ Wyr. SA w Krakowie z 28.2.202 r., I AGa 287/21, Legalis; wyr. SN z 12.4.2023 r., II CSKP 1454/22, Legalis.

⁴² Zob. M. Spyra, w: M. Pecyna (red.), Wykonanie i skutki naruszenia zobowiązań. Projekt z uzasadnieniem, Kraków 2009, s. 76; W. Borysiak, w: K. Osajda (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 75; F. Zoll, Rękojmia. Odpowiedzialność sprzedawcy, Warszawa 2018, s. 138. W odniesieniu do odbioru świadczenia przy umowie o roboty budowlane zob. też P. Konik, Odbiór robót budowlanych – zagadnienia wybrane, Studia Prawa Prywatnego 2016, Nr 2, s. 59–62. M. Lemkowski (w: M. Gutowski (red.), Kodeks cywilny, t. 2, 2022, art. 486, Nb 5) wskazuje natomiast na dyskusyjność kwalifikowania współdziałania jako czynności prawnej bądź faktycznej.

⁴³ Kwestia charakteru prawnego przyjęcia świadczenia nie jest jednoznaczna i może budzić wątpliwości, o czym w dalszym toku rozważań dotyczących przyjęcia.

wstępnej (współdziałanie wierzyciela obejmuje wtedy przede wszystkim złożenie oświadczenia woli)⁴⁴.

W ramach współdziałania można też wyróżnić zachowania właściwe tylko dla wierzyciela, tj. takie, których dokonać może tylko on (np. przyjęcie świadczania), oraz takie, których dokonanie nie zależy od statusu strony. W rezultacie to samo zachowanie w jednym zobowiązaniu może obciążać dłużnika, a w innym – wierzyciela. Do tej ostatniej grupy zaliczyć można zachowanie polegające na udzieleniu informacji czy udostępnieniu dokumentów. Specyficznym przypadkiem współdziałania jest sytuacja, która występuje przy jednostronnym zobowiązaniu z umowy przedwstępnej⁴⁵. Dłużnikiem pozostaje tu tylko jedna strona, która ma obowiązek zachowania się polegającego na zawarciu oznaczonej umowy w przyszłości, co w szczególności obejmuje złożenie określonego oświadczenia woli. Druga strona wprawdzie nominalnie takim zobowiązaniem nie jest związana, jednak przyjmuje się, że w ramach obowiązku współdziałania również zobowiązana jest do zachowania zmierzającego do zawarcia umowy przyrzeczonej, co obejmuje zwłaszcza złożenie oświadczenia woli. W rezultacie w tym samym (jednym) zobowiązaniu zachowanie wierzyciela wykonującego obowiązek współdziałania może być dokładnie takie samo jak zachowanie dłużnika. Podobnie można oceniać zachowanie polegające na powstrzymaniu się od czynności mogących przeszkadzać w wykonywaniu obowiązków drugiej strony.

§ 4. Obowiązek współdziałania i kryteria współdziałania wierzyciela przy wykonywaniu zobowiązania

I. Uwagi wprowadzające

Najbardziej ogólne wyrażenie obowiązku wierzycielskiego współdziałania zawarte jest w art. 354 § 2 KC, który nie tylko wskazuje, że wierzyciel powi-

⁴⁴ Zob. *M. Machnikowski*, w: *E. Gniewek, P. Machnikowski* (red.), *Kodeks cywilny*, 2019, art. 389, Nb 5; *M. Krajewski*, w: *K. Osajda* (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 5, 2020, s. 923, Nb 53; *A. Zbiegień-Turzańska*, w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 293; wyr. SN z 22.5.2019 r., IV CSK 109/18, *Legalis*.

⁴⁵ *M. Machnikowski*, w: *E. Gniewek, P. Machnikowski* (red.), *Kodeks cywilny*, 2019, art. 389, Nb 5; *A. Zbiegień-Turzańska*, w: *K. Osajda* (red.), *Kodeks cywilny*, t. 3A, 2017, s. 293.

nien współdziałać przy wykonywaniu zobowiązania, ale także określa, że powinno to następować przy zachowaniu kryteriów wymienionych w art. 354 § 1 KC, dotyczących wykonywania zobowiązania przez dłużnika. Z tego wynika, że wierzyciel w ramach współdziałania powinien kierować się głównie treścią zobowiązania, a sposób współdziałania powinien uwzględniać także cel społeczno-gospodarczy zobowiązania, zasady współżycia społecznego oraz ustalone zwyczaje. Wprawdzie konstrukcja art. 354 § 2 KC opiera się na odesłaniu wprost do kryteriów z art. 354 § 1 KC, który dotyczy dłużnika, jednak nie powinno ulegać wątpliwości, że stosowanie przywołanych kryteriów powinno uwzględniać pozycję wierzyciela w zobowiązaniu, jego rolę w wykonywaniu zobowiązania i charakter samego współdziałania.

Już na wstępie należy podkreślić, że relacja pomiędzy poszczególnymi kryteriami nie jest oparta na ich równorzędności. Podobnie jak w przypadku wykonywania zobowiązania przez dłużnika, także w odniesieniu do współdziałania wierzyciela podstawowe znaczenie należy tu przypisać treści zobowiązania. Pozostałe kryteria mają charakter uzupełniający⁴⁶, przede wszystkim wypełniając luki i niedostatki regulacji objętej treścią zobowiązania. Wobec tego, że zwykle kwestia współdziałania nie jest umownie szczegółowo, a nawet w ogóle regulowana, kryteria te (występujące we wskazanej roli) wydają się mieć znaczenie większe w odniesieniu do współdziałania wierzyciela niż w stosunku do dłużnika. Wskazać jednak należy, że w przypadku regulacji kwestii wierzycielskiego współdziałania przy wykonywaniu zobowiązania kryteria te mogą mieć także charakter korygujący, tj. modyfikować rozwiązania przyjęte przez strony, zwłaszcza gdyby okazały się one sprzeczne z zasadami współżycia społecznego. Podobnie jak przy wykonywaniu zobowiązania przez dłużnika⁴⁷, nie mogą one jednak prowadzić do zmiany treści zobowiązania w zakresie wierzycielskiego współdziałania.

W treści art. 354 § 1 KC dostrzega się także wpływ regulacji zawartej w § 242 BGB, określającym kryteria wykonywania zobowiązania przez dłużnika, który wskazuje, że dłużnik jest zobowiązany do spełnienia świadczenia w taki sposób,

⁴⁶ Zob. w odniesieniu do wykonywania zobowiązania przez dłużnika: *F. Błachuta*, w: *Z. Reich i in.* (red.), Kodeks cywilny, t. 2, s. 849; *K. Zagrobelny*, Glosa do wyr. SN z 18.1.2001 r., V CKN 1840/00, OSP 2003, Nr 4, s. 223; *M. Safjan*, w: *K. Pietrzykowski* (red.), Kodeks cywilny, t. 1, 2020, art. 354, Nb 7; *P. Machnikowski*, w: *E. Gniewek, P. Machnikowski* (red.), Kodeks cywilny, 2019, art. 354, Nb 6; *W. Borysiak*, w: *K. Osajda* (red.), Komentarz, t. 3A, 2017, s. 72. W orzecznictwie zob. np. wyr. SN z 5.1.2011 r., III CSK 119/10, Legalis.

⁴⁷ Zob. *K. Zagrobelny*, Glosa do wyr. SN z 18.1.2001 r., V CKN 1840/00, s. 223, a także powołujący się na ten pogląd *W. Borysiak*, w: *K. Osajda* (red.), Kodeks cywilny, t. 3A, 2017, s. 72.